

Ahmed Midhat'ın Eserlerinde İktisadi Kavramların Yeri ve Önemi

Metin SARAÇOĞLU*

Ahmet Deniz BOZKURT**

Geliş Tarihi (Received): 06.05.2019 – Kabul Tarihi (Accepted): 11.06.2019

Öz

Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuş Osmanlı düşünürlerinden biridir. Osmanlı Devleti'nin çöküş ve dağılma sürecine tanık olan Ahmed Midhat Efendi, her aydın gibi bu durum karşısında yapılması gerekenler üzerinde kafa yormuş ve kendine göre birtakım çözüm yolları önermiştir. İktisat eğitimi almamasına karşın iktisadi meseleler üzerinde çok düşünmüş ve *Ekonomi Politik* ve *Sevda-yı Sa'y ü Amel* adlı eserlerinde doğrudan iktisat temelli görüş ve düşüncelerine yer vermiş ve bu eserlerinde himayecilik görüşünü ortaya koymuştur. Ahmed Midhat Efendi, yalnızca bu eserlerinde ve gazetelerde yayımladığı düşünce yazılarında değil, anı, gezi yazısı, roman ve hikâye gibi edebi türlerde de iktisadi görüşlerini ortaya koymuş, birçok hikâye ve romanının arka planında iktisadi meseleleri irdelemiştir. Kimi kez olayların akışı içinde doğrudan devreye girerek, kimi kez de kahramanların ağzından devletin kurtuluşu için alınması gereken mali ve ekonomik tedbirlerin neler olduğunu "himayecilik" kuramı doğrultusunda göstermeye çalışmıştır. Ahmed Midhat'ın böyle bir yolu seçmesinin nedeni, geniş halk kitlelerini temel mali ve ekonomik konularda bilgilendirmek, onlara yol göstermektir. Bu çalışmada, Ahmed Midhat Efendi'nin daha çok edebi eserlerindeki iktisadi kavramları ve bunların günlük yaşamda nasıl kullanılmalrı ve algılandıkları gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, iktisat ve edebiyat arasındaki ilişkinin Ahmed Midhat üzerinden saptanması yer almakta; ikinci bölümde ise Ahmed Midhat Efendi'nin hikâye ve romanlarında yer alan iktisadi kavramları ve bunların hikâye ve roman türüyle nasıl bütünleştirildiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Ahmed Midhat Efendi, Ekonomi Politik, Osmanlı İmparatorluğu, On Dokuzuncu Yüzyıl.*

* Emekli Doktor Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, metinsaracoglu1@gmail.com

** Araştırma Görevlisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Ahmet.bozkurt@hbv.edu.tr

The Place and the Importance of Economic Concepts in Ahmed Midhat Efendi's Works

Abstract

Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), is one of the Ottoman intellectual who marked the second half of the nineteenth century. Ahmed Midhat Efendi, who witnessed the collapse and disintegration process of the Ottoman Empire, pondered on what should be done in the face of this situation and suggested some solutions. Although he did not receive an education in economics, he thought very much about economic issues and included direct economic views and ideas in *Ekonomi Politik* and *Sevda-yı Sa'y ü Amel* and he put forward his protectionist views in these works. Ahmed Midhat Efendi, not only in his writings and in his articles, published his economic views in literary genres such as memoir, travel inscription, novel and story, and he examined economic issues in the background of many stories and novels. He tried to show the financial and economic measures that must be taken for the salvation of the state with the protectionist theory from the discourses of the characters, sometimes he drew line in with the characters. The reason why Ahmed Midhat chose such a path is to inform and guide the masses of people on basic financial and economic issues. In this study, it is tried to show the economic concepts of Ahmed Midhat Efendi in his literary works and how they are used and perceived in daily life. The study consists of two parts. In the first part, the relationship between economics and literature is determined through Ahmed Midhat; in the second part, the economic concepts in Ahmed Midhat Efendi's stories and novels and how they are integrated into the story and novel genre.

Keywords: *Ahmed Midhat Efendi, Political Economy, Ottoman Empire, Nineteenth Century.*

Giriş

Tanzimat döneminden II. Meşrutiyet'e Osmanlı toplumundaki yenileşme, modernleşme ve Batı medeniyetlerine eklenme sürecini bilim insanlarından ziyade gazeteci ve edebiyatçılar üstlenmiş, sorunların çözümünü daha çok onlar tartışmış, bu alanda önemli fikirler ortaya atarak çözüm yolları önermişlerdir. Bunlar içinde en tipik örnek de Ahmed Midhat Efendi'dir. Hiçbir alanda köklü bir eğitim almamış olmasına karşın devletin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve eğitim alanlarıyla ilgili sorunlarını ele almış; kaleme aldığı tüm eserlerinde bunlar üzerinde önemle durmuştur. Bunu yaparken de bir "aydın" olarak halka yönelmiş, onların anlayabileceği bir basitlikle düşüncelerini ortaya koymuştur. Ahmed Midhat'ın düşüncesinin temelini iktisadiyat oluşturmuş, yalnızca bilimsel kitapları olan *Ekonomi Politik* ve *Sevda-yı Sa'y ü Amel*'de değil, tüm eserlerinde hatta hikâye ve romanlarında dahi doğrudan ya da dolaylı bir biçimde iktisadi konuları ele almıştır.

1844 yılında dünyaya gelen Ahmed Midhat, çocukluğundan itibaren çalışma hayatının içinde olmuş, Osmanlı toplumunun sosyal yapısını, günlük yaşamını ve toplumu oluşturan etnik gruplar arasındaki ilişkileri yakından görüp gözlemlemiş; esnaflığın, ticaret hayatının, günlük ekonomik meselelerin bizzat içinde yaşamıştır. Ahmed Midhat dünyaya geldiğinde Tanzimat Fermanı ilan edilmiş, Osmanlı'nın siyasi, sosyal ve ekonomik yaşamında önemli değişim ve dönüşümler başlamıştır. Tanzimat edebiyatının öncülerinden olan Şinasi'nin *Tercüman-ı Ahval* gazetesini çıkarması Ahmed Midhat'ın gençlik dönemine rastlamaktadır. Sağlam ve köklü bir eğitim almayan Ahmed Midhat, kendi imkânları ile Fransızca'yı öğrenmiş, Mithat Paşa'nın koruyuculuğunda İstanbul dışına çıkma imkânı bulmuştur. Devlet bürokrasisinde de çalışma imkânı bulmasına karşın daha çok ticaret hayatının içerisinde bulunmuş, geçimini sağlamak için çok çeşitli işlere girip çıkmıştır. Onun düşünce dünyasını şekillendiren iki büyük etken vardır: Birincisi, Batılılaşma sürecine giren Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu koşullar, ikincisi de hayatın içinde bulunması, hayatın karmaşık yapısını yakından görüp tanınmasıdır.

Ahmed Midhat'ın Batı kültürüyle tanışmasının birinci aşaması Fransızca'yı öğrenmesi ve bu kültür üzerinde edindiği dünya görüşü; ikinci aşaması da Bağdat'a tayin edilen Mithat Paşa'nın onu da mahiyetinde götürmesi ve orada çıkarılacak olan *Zevrâ* gazetesinin başına geçirmesidir. Bağdat'ta geçirdiği zaman içinde Avrupa'yı görmüş, Avrupa kültürünü yakından tanıyan birtakım dostlar edinmiştir. Osman Hamdi Bey ile tanışması sayesinde bazı Batılı yazarların eserlerini okumuş ve tercümelerini yapmıştır. Ayrıca Bağdat'ta bulunduğu sırada Doğu kültürünü yakından tanımış, Doğu ilimlerini ve felsefesini öğrenmiştir (Okay, 2008:24). Ahmed Midhat'ın Batı dünyası ile ilgili bilgiler edindiği bir başka yer de Bağdat dönüşünde çok girip çıktığı Beyoğlu mekânlarıdır. Burada hem dışarıdan gelen hem de Osmanlı içinde yaşayan Hıristiyanların entelektüel insanları ile tanışma ve görüş alışverişinde bulunma imkânı bulur ve Avrupa'nın değişik ülkelerinin yaşam biçimini, kültürünü ve düşünce dünyasını öğrenmeye çalışır. Böylece Ahmed Midhat'ın düşünce dünyasının oluşumunda hem Doğu kültürü hem de Batı kültürü etkisini gösterecektir. Bu nedenle Ahmed Midhat maddi ya da manevi her alanda tüm Osmanlı toplumunun mutluluğunu ön planda tutan "pragmatist" bir anlayışa sahip olacaktır.

Sultan Abdülaziz döneminin son yıllarında Yeni Osmanlılar hareketi içinde var olduğu düşünülerek onlarla beraber sürgüne gönderilmiştir. Oysa Namık Kemal ile görüşmenin ötesinde Yeni Osmanlıların fikir, siyaset, hürriyet ve rejim ile ilgili düşüncelerine katılmamakta, hatta onları çeşitli yönleriyle eleştirmektedir. İstanbul'a döndükten sonra II. Abdülhamid'in siyasi anlayışına paralel bir çizgi izlemiş, hatta onun desteğiyle *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini çıkarmıştır. Ahmed Midhat da II. Abdülhamid gibi Batı medeniyetini teknik ve düşünce olmak üzere iki bölüme ayırmış, tekniğinin takdir edilecek kadar gelişmiş olduğunu, Osmanlı'nın ise bu alanda Avrupa'dan en az "yüz yıl geride" olduğunu ifade ederek bu nedenle Batı'nın bütün teknik ilerlemelerinden yararlanılması gerektiğini savunur. Batı düşüncesinin ise Osmanlı toplumunun zihinlerini "zehirleyeceğini" öne sürerek Avrupa'dan gelen yeni düşüncelere kapıları kapatmak gerektiğini öne sürmüştür. Burada dikkati çeken nokta, dönemin yazarları ile bu konuda ayrı düşmesidir. Ahmed Midhat'a göre Osmanlı teknik alanda, bilgi ve kültür seviyesinde Batı'ya ulaştıktan sonra rejim ve hürriyet tartışmalarına girilmelidir (Okay, 2008:31).

Ahmed Midhat, yaşadığı dönem itibarıyla Batı'nın birçok yönüyle Osmanlı'ya karşı üstünlüğünü kabul ettirdiğini görmüştür. Endişesi ise bu üstünlüğün Osmanlı toplumunu bir arada tutan sosyal değerleri erozyona uğratabileceği yönündedir. Din, ahlâk, aile gibi yapıların ortaya koyduğu bu değerleri Batı medeniyetine karşı çok güçlü bir biçimde savunmaya geçmiştir, kaleme aldığı edebi ve ideolojik nitelikteki birçok eserinde de bunun izlerine rastlamak mümkündür.

Ahmed Midhat'ın kısaca özetlediğimiz bu dünya görüşü çerçevesinde himayeci bir iktisadi anlayışa bağlı olması son derece doğaldır. İktisadi anlayışını oluşturan diğer bir unsuru da gözen kaçırmamak gerekir. Çocukluğundan beri yaşamın zor koşulları altında çalışma hayatını sürdürmüş, geçimini sağlamak için birçok işle meşgul olmak durumunda kalmıştır. Yaşadığı gerçekler ona "çalışma gayreti", "çalışmanın güzelliği ve önemi"ni, üretime katılmanın zevkini öğretmiştir. Tembelliği, geri kalmışlığın, yoksulluğun ve cahilliğin bir işareti olarak görmüş, tembellikten ve boş durmaktan adeta nefret etmiştir. Ona göre kadın ya da erkek her insan, kendi gücü, yetenekleri ve koşulları çerçevesinde bir işle meşgul olmalı ve topluma hizmet etmelidir. Osmanlı toplumundaki "boşvermişlik", "umutsuzluk"u ve "tembellik"i görerek bunları her fırsatta eleştirmiştir. Doğrudan iktisat bilimi ile ilgili eserlerinde ve yazılarında da "çalışma" kavramına sürekli vurgu yapmış, devletin kalkınmasında ve ilerlemesinde toplumun topyekûn üretime katılmasının önemine değinmiştir.

1.İktisadın Edebiyata Açılan Kapısı

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bağımsız bir toplumsal inceleme alanı olarak sistematik bir yaklaşım sunan iktisat bilimi, ancak 1860'lardan sonra Osmanlı'da iktisat yazını oluşturmuştur. Aynı tarihlerde Osmanlı edebiyatçıları Batılı anlamdaki edebi türleri tanımış, çeviri ve telif eser yoluyla bu yolda ilk örnekleri vermeye başlamışlardır. Osmanlı edebiyatı yüzyıllar boyunca şiir üzerinde yürümüş, nesir (düzyazı) türü daima şiirin gölgesinde kalmıştır. Batı edebiyatı ile tanışmanın neticesinde Türk edebiyatında hiç olmayan roman ve kısa hikâye gibi türler, Türk edebiyatına girmiştir. Kısaca Osmanlı iktisat yazını ile Batı edebiyatı yolundaki Türk yazını paralel bir çizgide ilerlemiştir. Bunlar zaman zaman kesişmekte, Ahmed Midhat

başta olmak üzere birçok yazar dönemin siyasi, sosyal ve iktisadi sorunlarını eserlerine yansıtmışlardır. Ahmed Midhat Efendi çok sayıda yazdığı roman ve hikâyelerinde doğrudan ya da dolaylı olarak iktisat anlayışını ortaya koymuş, edebiyat aracılığı ile iktisadi sorunları ve bunlara çözüm önerilerini okuyucusuyla paylaşmıştır. Eserlerine bir bütün olarak bakıldığında, çalışmanın ve çalışkanlığın bireyin ve toplumun ekonomisine katkısı, tutumluluk, biriktirme, israftan kaçınma, Batı'yı yalnızca yaşam biçimi ve giyim-kuşam olarak algılamama, yatırıma yönelme, girişimcilik ruhuna sahip olma, iktisat ile ilgili vurgulamak istediği temel düşüncelerdir. Ayrıca bu eserlerinde Osmanlı'nın yaşadığı iktisadi ve toplumsal dönüşümün yarattığı birçok farklı sorunlara da değinmiştir. Geniş halk kitlelerine ulaşmak amacıyla kaleme aldığı bu eserleri aracılığıyla iktisadi düşünceleri toplum katına yaymayı amaçlayan Ahmed Midhat, aynı zamanda toplumun eğitim, kültür, hukuk, medeniyet gibi kavramları da tanımasını ve öğrenmesini istemiştir (Kılınçoğlu, 2017:232-233).

Ahmed Midhat, eserlerinde iktisadi meselelerin merkezine “insan”ı oturtmuştur. Roman ve hikayelerinde yer alan bütün kahramanlar bu temel etrafında şekillenerek belirli bir misyon üstlenmiştir. Bunu şöyle açıklamak mümkündür: Yazar, kurmaca türündeki eserlerini halkın iktisadi eğitimini sağlama açısından bir araç olarak görmüş, kahramanlarına kendi iktisat teorileri bağlamında bir “kimlik” oluşturmuş ve iktisadi yapının kültürel etkisini ve bu etkinin nasıl bir toplumsal değişime yol açtığını belirttikten sonra bu değişimle ilgili düşünce ve önerilerini ortaya koymuştur. Kahramanlarını yeni düşünceleri ortaya koymada bir araç olarak kullanmış, bunu yaparken de gerçek hayatta yaşanan iktisadi ve kültürel değişimin insan üzerindeki etkilerini ele almıştır. Ayrıca romanları ve hikâyeleri aracılığıyla farklı iktisadi düşünce yapılarını ortaya koyarak kahramanları aracılığıyla bunların düşünsel anlamda tartışılmasını ve pratikte yarattıkları olumlu ve olumsuz tarafları ortaya koymuştur. Örneğin, liberal ekonominin günlük yaşamda insan üzerindeki davranışsal ve ekonomik sonuçlarını irdeleyerek buna karşı bir tavır geliştirmiştir.

Ahmed Midhat, eserlerinde okuyucusunu eğlendirme amacı güderken, aynı zamanda onu bilgilendirme ve aydınlatmadan geri durmaz. Yazar eserlerinde iktisadi meselelerin yanında toplumsal, tarihsel, siyasi, kültürel ve çok ulusluluk gibi kavramlara da yer vermiştir. Aile romanlarında kadın ve çocuk eğitimi, alfrangalık özentisini işlemiş, tarihi romanlarında Yeniçerilerin bozulmalarını ve kaldırılmalarını, Türk-Yunan savaşını, Napolyon dönemi Fransa'sını, Hasan Sabbah dönemini konu almıştır. İmparatorluğu oluşturan etnik uluslarla ilgili romanlar da yazmış, macera romanları ve biyografik romanlar da kaleme almıştır (Enginün, 2014:197-198).

2.Ahmed Midhat'ın Eserlerinde Geçen İktisadi Kavramlar

2.1. Çalışmak ve Üretmek

Ahmed Midhat Efendi, İstanbul'da Mısır Çarşısı'nda bir aktara çıraklık ederek küçük yaşlardan itibaren çalışma hayatına girmiş, hem devlet hizmetinde hem de ticaret hayatında yer almış ve devlet kurumlarıyla serbest çalışma hayatının özelliklerini, sorunlarını, avantaj ve dezavantajlarını bizzat yaşayarak öğrenmiştir. Aktarın yanında yaptığı çıraklık dönemini, hatıralarında şöyle anlatmıştır:

“Galiba at, kamçılana kamçılana, insan da tokatlana tokatlana yürütülüyor oğlum. Bana ezilmekten, sefaletten, cehaletten kurtulmak arzusunu, bunların acısını çekmek verdi. Eğer çok ezilmeseydim, belki kurtulmak ihtiyacını o derece şiddetle duymaz ve bir aktar çırağı olarak kalır giderdim (...)” (Yazgıç, 1940:7).

Eserlerinde bir toplumun ilerlemesi için çalışmanın önemi üzerinde durmuş, bu yolla insanın hem kendisine hem de devletine ve milletine büyük yararlar sağlayacağını öne sürerek çalışmayı ve çalışkanlığı överek tembelliğin insan üzerinde ne kadar kötü bir etki yarattığından söz etmiştir. Birçok eserinde bu düşüncesini çeşitli kahramanlar aracılığıyla ortaya koymuştur. Örneğin *Müşahadat*'ta Seyyid Mehmed Numan, belli bir işi olmayan insanı insan yerine koymaz, işten kaçanları ve iş hayatından korkanları “adam” bile saymaz, kendini geçindirmeye yetemeyen bir insanın devlete, vatana ve millete hizmet edemeyeceğini belirtir. *Para* adlı eserinde Vahdetî, *Paris'te Bir Türk* romanında Nasuh Efendi karakterleri kendi çabalarıyla bir yerlere gelmiş, çalışkan insan tipine örnektir. Ahmed Midhat her iki eserinde de bu kahramanlar aracılığıyla çok çalışkan ve çalışmaktan yılmayan bir insanın başarıya mutlaka ulaşacağı görüşünü vermeye çalışmıştır. Bu eserlerde paranın önemi ve zenginliğin güzelliğini de ortaya koymakla birlikte paranın “emek” ile kazanılması gerektiğini altını çizerek “havadan” para kazananları ve “mirasyedi”leri eleştirir. Ahmed Midhat'a göre insan hayatında para önemli de olsa çalışkan ve şerefli insanlar parayı ancak iyi yollarda harcamak için bir araç olarak görürler ve paranın esiri olmazlar (Ülgen, 1994:5).

Ahmed Midhat Efendi'nin çalışma hayatı ve çalışkanlığı zaman zaman yazdığı romanlara doğrudan yansımıştır. *Paris'te Bir Türk* eserindeki Nasuh Efendi çalışkanlığı ve yaşayışı yönünden Ahmed Midhat'ın kişiliğine çok benzemektedir. Nasuh Efendi'nin çocukluğundan itibaren sanatın bütün alanlarında çalışması, çeşitli memuriyetlere girip çıkması, operada perdecilikten, tiyatrodaki makinistliğe kadar çeşitli işlerle uğraşması çalışkanlığını ortaya koymakta, çalışması sayesinde yazar olma arzusunu gerçekleştirmek için Paris'e gitmesi, burada da çok çalışarak kültürünü arttırması, hayranlık uyandıracak biçimde okura aktarılmaktadır (Okay, 2008:386-387). Çalışmanın önemini ve gerekliliğini vurgulamak isterken zaman zaman da çalışkanlık ve tembellik kavramlarını kıyaslayan Ahmed Midhat Efendi, yarattığı karakterler ile bu kavramlar arasındaki farkı vurgulamak istemiştir. Örneğin *Felatun Bey ile Rakım Efendi* adlı romanında Felatun Bey, tembel; Rakım Efendi ise çalışkan insan timsali olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahmed Midhat çok açık bir şekilde Felatun Bey'i yermiş, Rakım Efendi'den yana tavır almıştır. *Yine Gürcü Kızı veya İntikam* adlı eserinde çalışmadan yaşamak isteyen tembel insan tipine vurgu yapmak üzere Kalatosof karakterini yaratmıştır.

Ahmed Midhat'ın çalışkan insanlara verdiği değer içerisinde çalışkan kadınlara ayrı bir değer vermesi dönemin toplumsal koşulları içinde önemli bir noktadır. Çalışkan kadınları yüceltir ve onlardan hayranlıkla söz eder. Erkekler kadar kadınların da çalışmasının gerekliliğine inanan Ahmed Midhat, onları çalışkan ve üretken olmaya, kendi başlarına ayakta durarak kimseye muhtaç olmadan yaşamlarını sürdürmeye davet eder[†]. Ahmed Midhat'a göre kadınlar evlendiklerinde de çalışma hayatını sürdürmeli, aile ekonomisine katkıda bulunmalı ve

[†] “Teehhül” ve “Emanetçi Sıtkı” hikâyelerindeki Sabire Hanım ve Ayşe karakterleri buna örnek teşkil etmektedir.

çocukları için daha iyi bir hayat sağlamalıdır (Ahmed Midhat, 2019:50-51). Karınlarını doyurmak için eşlerinin tahakkümüne boyun eğen kadınları eleştirmekte, çalışmasa bile kendini geliştirmek için uğraşan kadınları bunlara tercih etmektedir. *Müşahedat*'ta çalışan ve çalıştığı için de özgüveni olan Siranuş Hanım kendisini şu şekilde tanıtmaktadır:

“(…) Efendi: Ben mütekebbir ve müteazzim[‡] bir kız değilim. Aç gözlü hiç değilim. Gayet kanaatkârim. Henüz kendimi tecrübe etmedim ise de zannediyorum ki pek de çalışkanım. Kimseye bâr olmamak için kendi sa’y ve gayretimle geçinmek bahtiyarlığımı istihsâl[§] yolunda gece gündüz çalışmaya kendimi pek müstaidd^{**} buluyorum” (Ahmed Midhat, 1891:204).

Ahmed Midhat’ın kadının çalışmasına verdiği önem ve değer yalnızca bu eserlerinde değil, daha birçok hikâye ve romanlarında yarattığı kadın tiplerleriyle dikkati çekmiştir. *Felâtn Bey ile Rakım Efendi, Voltaire Yirmi Yaşında* adlı eserlerinde de çalışan kadın tiplerine yer vermiştir. Ahmed Midhat Efendi, devleti yöneten bürokratların ve padişahların da çalışkan olmalarının önemini ortaya koymakta ve *Sevda-yı Sa’y ü Amel*’de Sultan II. Abdülhamid’i çalışkanlığı ile övmektedir. Buna karşın Osmanlı tarihinde çalışkan padişahların sayıca az, çalışkan olmayanların fazla olmasından yakınmaktadır. Bu konu ile Sultan II. Abdülhamid’den şu sözleri aktarmıştır:

“Dünyada benim devlet ve milletim hıdematı^{††} yolunda çalışmaktan başka hiçbir zevkim yoktur. Zevki başka yerde aramaya zaten ne hacet vardır? Bir hükümdar için tebaasını mesut etmeye çalışarak bu mesaisiyle tebaasının teveccüh ve aferinini kazanmaktan büyük mükâfat olur mu? Her zevk, her sefa asılsızdır. Cihanda tahsin^{‡‡} ve aferin-i umumiye mazhar olmaktan büyük hiçbir mükâfat ve onun zımındaki sefadan başka hiçbir sefa yoktur. Çünkü bu sefa ebedidir. İşte ben şu gayrette olduğumdan daima bu sevda-yı sa’y ü amel^{§§}le çalışacağım. Bu yolda bana peyrev olacak erbab-ı sa’y ü gayreti birer birer bi’t-tecrübe^{***} himayem altına alacağım (…)” (Ahmed Midhat, 2019:43-44).

2.2. Servet

Ahmed Midhat Efendi, eserlerinde hem insanın hem de devletin servetinin boşa harcanması değil, arttırılması gerektiğini tavsiye etmiştir. Çalışma hayatının sermaye yaratacak ve sermayeyi arttıracak bir nitelik kazanmasıyla insanın mutlu olacağı inancını taşımıştır. Bu nedenle eserlerinde sık sık servet kazanma konusu üzerinde durmuştur. Yeni Osmanlıların benimsediği “sa’y” ilkesini önce kendi hayatına uygulamış ve kişisel hayatının amacı haline getirmiştir (Mardin, 1985:627). Böylece sermayesiz başladığı iş hayatında önemli bir servet sahibi olmuştur. Ahmed Midhat servet kazanmanın kolay olmadığını düşünmekte ve servete ulaşmak için sabır, gayret ve kanaatkâr davranmanın gerekliliğini *Hasan Mellâh* ve *Karnaval*

[‡] Müteazzim: Büyüklük taslamak.

[§] İstihsâl: Elde etmek, üretmek.

^{**} Müstaidd: Yetenekli.

^{††} Hıdemat: Hizmetler.

^{‡‡} Tahsin: Beğenmek.

^{§§} Sevda-yı Sa’y ü Amel: Çalışma Sevdası.

^{***} Bi’t-Tecrübe: Tecrübeyle.

gibi romanlarında ortaya koymaktadır. Servet kazanmanın insanın çok çalışmasına ve yeteneklerine bağlı olduğunu ise *Beşir Fuad* adlı eserinde şu sözlerle ifade etmiştir:

“(…) Açtığı masrafa servetinin kifayet etmeyeceğini gördükte ‘bir senelik yaşayabildiğim müddetçe böyle yaşarım, ve mümkün olmadığı halde intihar elde bir’ demiş. Fuad’ın iddia ettiği ve son nefesine kadar gösterdiği metanet-i âliyyeye nispetle bu ne kadar zaafır? Şu âlemdeki maişeti yalnız parası sayesinde olmak insanı sâil hasâil ve hasâisten tecrid demek olmaz mı? İnsan yalnız parası kadar mı insan olur? Öyle ise en çok parası olanın en büyük insan olması lazım gelir. Hakikat ise bilkülliye onun hilâfindadır. Servet ve sâ mân insanın hüner ve marifetiyle bir de sa’y u gayretinin mükâfat-ı maddiyesidir” (Aktaran: Ülger, 1994:105-106).

Yazar, milletlerin çalışarak zenginleştiklerini, Osmanlı toplumunun ise servetini Avrupa’ya taşınması yüzünden geri kaldığını *Müşahedat* eserindeki Seyyid Mehmed Numan vasıtasıyla şöyle anlatmıştır:

“İhtiyar Arabın ihtarı gibi işte tarih meydandadır. Bizde müşkülât-ı muzîkane servet-i umumiyemizin Avrupa’ya akmaya başlamasından ve binâenaleyh bizde mevcudu azalmasından beri vukûa gelmiştir. Tağşiş-i meşkûkât tedâbirine görülen lüzumları düşünelim. Ulufe arsızlıklarını derhatır eyleyelim. Bu tebbuat bize gösterir ki tehirâtımız, tedenniyâtımız dünkü, evvelki günkü değildir. Bir iki asırlık bir kıdem peyda etmiştir” (Ahmed Midhat, 1891:135).

Ahmed Midhat’a göre Avrupa, yalnızca çağdaş düşünceye sahip olduğu için değil, çalışma sevdasına sahip olduğu için de ileri bir medeniyete ulaşmıştır. Onlar, “sevda-yı sa’y ü amel”e bizden daha çok önem vermişlerdir. Osmanlı’da toprak sahibi olmadan zengin olunamayacağı düşüncesini ise reddederek Avrupa’da toprak sahibi olmayanların küçük ticaret şirketleri ya da fabrikalar kurduklarını, bu yolla ülkelerinin kalkınmasına yardımcı olduklarını belirterek İstanbulluların geleceklerini yalnızca devlet memurluğunda gördüklerini ortaya koymuş ve bu durumu eleştirmiştir. Bunların bırakın serbest ticaret yaparak servetlerini arttırmaları, buldukları mevkiinin gerektirdiği bilgiye bile sahip olmaya çalışmadıklarını öne sürmüş, bunu *Müşahedat* adlı eserinde ele almıştır (Ülgen, 1994:15).

Servet kazanmak kişiler için ne kadar önemli ise devlet için de o kadar önemli olduğunu vurgulayan Ahmed Midhat, bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“(…) Servet denilen şeyin fayda ve değeri içeriyor olması demek, ne demektir? Ortada dönen tartışmalara göre paranın hiçbir kadri kıymeti kalmaması lazım geliyor. Gerçek midir? İç ürünlerimiz himaye edilirse mi biz zengin olacağız, edilmezse mi?” (Ahmed Midhat, 2005:279).

2.3. Harcama

Ahmed Midhat’ın eserlerinde para harcama konusunda iki karakter karşımıza çıkmaktadır: Birincisi, dengeli, ölçülü ve kazancına göre harcayan tipler, ikincisi de sorumsuz ve hesapsız bir biçimde para harcayanlardır. Yazar, daima ölçülü para harcayan tipleri idealize etmiştir. İkinci karakterler ise parayı kendi emekleriyle kazanmamışlar, çoğu kez bir “mirasyedi” durumundadırlar. Ahmed Midhat ise karakterleri aracılığıyla kişilerin gelir ve giderleri arasında

bir “denge”nin olması gerektiğini, mutlaka bir bütçe planlaması yapılmasını aktarmıştır (Uğurcan, 1987:194). *Diplomalı Kız* adlı romanında romanın başkahramanı olan Julie, kendisine bir yıllık bütçe tanzim etmiştir. Bunun dışında *Para*, *Çingene*, *Fatma Aliye Hanım* gibi eserlerinde de yer alan kahramanlar düzenli ve tutumlu insanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Parasını savurgan ve ölçüsüz harcayan karakterler de *Müşahedat*, *Felâh Bey ile Rakım Efendi*, *Eski Mektuplar* gibi eserlerinde işlenmiştir. Ayrıca eserlerinde çeşitli vesilelerle halkın özellikle de aydın kesimin harcamalarıyla ilgili Avrupalılar ile karşılaştırmalara gitmiştir.

Yazar, iktisadi meselelere yaklaşırken “yanlış Batılılaşma”nın insanlar üzerinde yarattığı tüketim ve lüks düşkünlüğü üzerinde de durmuş, Osmanlı insanların onurunu ve vakarını önemseydiği için Beyoğlu’na gidip paralarını tüketmemeleri konusundaki uyarısını *Bahtiyarlık* adlı hikâyesinde ele almıştır. Ayrıca Osmanlılar için çok tehlikeli olan eğlence mekânlarına gitmemeleri uyarısını da bu hikâyede ele almıştır. “Alafrangalık özentisi” içinde harcanan paraların yeni bir moda olduğunu, Batılılaşma öncesi Osmanlı toplumunda bu tür yaşam tarzının olmadığını dikkat çekerek *Çengi* adlı romanında Cemal karakteriyle alafranga aşkların kişinin servetini nasıl yok ettiğini okura göstermiştir. Aynı zamanda yeni alışkanlıklar arasına giren “bahşış verme” harcamasına da değinmiş, *Paris’te Bir Türk* romanında otel, lokanta gibi mekânlarda hizmet veren kişilere bahşış vermenin âdet olduğunu, aksi takdirde bunun bir “hakaret” sayıldığını anlatarak Osmanlı’ya giren bu âdeti doğru bulmadığını ifade etmiştir (Tüzer, 2014:243-245).

2.4. Makine – Fabrika

Ahmed Midhat Efendi, II. Abdülhamid tarafından 1889’da Stockholm’de toplanan “Doğubilimcileri Konferansı”na Osmanlı bilim dünyasını temsil etmek üzere gönderilmiştir (Georgeon, 2006:389). Bu, Ahmed Midhat Efendi’nin Avrupa’ya ilk gidişidir. Avrupa uygarlığının birçok yönünü yakından görüp tetkik eden yazar, *Avrupa’da Bir Cevalan* adlı eserinde yaptığı gözlemleri uzun uzun anlatmıştır (Tokgöz, 2012:74). Eserde makinelere büyük bir ilgi duyduğundan söz etmiş, bazı fabrikaları ve makine sergilerini gezerek bunlara duyduğu hayranlığı dile getirmiştir. Henüz Osmanlı toplumunda olmayan birçok büyük ve küçük makineleri, ev aletlerini incelemiş, Osmanlı toplumunda “el emeği ve göz nuruyla” uzun sürelerde yapılan birçok işin bu makineler sayesinde kusursuz ve kısa sürede yapılması karşısında şaşkınlık duyduğunu belirtmiştir. Yazar, *Ekonomi Politik*’te makinelerin el emeğini ortadan kaldıracığı düşüncesinde olanlara karşı şöyle bir ifade kullanmıştır:

“ (...) İşte onlar bu ilkedden kopuşarak makinaları mesai erbabının en büyük bir düşmanı olmak nazarıyla görüp derler ki: ‘Yüz adamın göreceği işi bir makinaya gördürerek ve o makinada yalnız beş on adam işleterek geri kalan doksan-doksan beş adamı işsiz güçsüz bırakmak, medeni topluma hizmet olmaktan çok bir hıyanet sayılır.’ Dikkat buyruluyor mu ki itiraz erbabının şu itirazı aklen kolay kolay cevap verilemeyecek kadar kuvvetlidir? Gerçekten de işi bir matbaaya uygulayacak olsak da bunlar öncelikle hak kazanırlar. Örneğin günde on bin kâğıt basmaya ihtiyacı olan bir matbaada el tezgâhı ile işlemek lazım gelir ise on iki tezgâh işletip bunların her birinde bir baskıcı ve mürekkepçi olarak yirmi dört adama ihtiyaç görülür. Fakat bir makina konulur ise bu on bin kâğıdı hem daha güzel basıp hem de işçi ihtiyacı da bir baş makinacı, bir

ikinci ve iki nefer de çark çeviriciye düşer. Demek oluyor ki şu bir makine, yirmi dört adamın işini elinden alıyor” (Ahmed Midhat, 2005:134-135).

Yazar aynı eserinde makinelerin çoğalmasıyla işçi ihtiyacının da artacağını söyleyerek buna İngiltere'nin durumunu örnek olarak göstermiştir. Makineler sayesinde hem ucuz mal üretiminin sağlandığını hem de rekabetin arttığını öne sürerek bunun sonucunda kalkınmanın gerçekleştiğini belirtmiştir.

Avrupa'nın birçok sanayi kuruluşunu ve fabrikalarını gezen Ahmed Midhat, yine *Avrupa'da bir Cevelan* adlı eserinde bunlardan uzun uzun söz ederek Osmanlı Devleti'ndeki yün, ipek kâğıt fabrikaları arasında bir karşılaştırma yapma gereği duymuştur. Ayrıca *Müşahadat* romanının başkahramanı olan Seyyid Mehmed Numan'a sanayileşmek için fabrikaların önemini söyletmiş, ancak sanayinin gelişmesinde yalnızca devletin desteğinin değil halkın da katkısının olmasının gerektiğini şu şekilde ortaya koymuştur:

“Bu uyanıklık daha halkımıza gelmemiş. Fakat devletimize gelmiş. Hem çoktan beri gelmiş. Türlü mensucat için fabrikalar açılmış. Geçen yaz Boğaziçi'ne gitmişim de görmüştüm. Şişe ve billur ve ispermeçet yapmak için bile fabrikalar açmış. Kâğıthaneler, ipekhaneler yapılmış. Hayfâ ki^{†††} devletin, bunları yapmaktan maksadı anlaşılamamış. Bunlar, halkımızı o yola alıştırmak fikr-i teyakkuz-i hakîmânesiyle^{††††} açılmış oldukları halde, halkımız bunu anlayamamış. Maksadı anlaşılamadığı içindir ki onları idare edebilecek memûrin^{§§§} ve onlarda çalışabilecek amele dahi yetişememiş. Binaenaleyh terakki eyleyememişler. Bazıları külliye, bazıları hükmen metruk ve muattal^{****} kalmışlar” (Ahmed Midhat, 1891:135).

Ahmed Midhat Efendi Osmanlı Devleti'nin kalkınmasında sanayinin, dolayısıyla makineleşmenin ve fabrikanın önemli bir etken olacağını öne sürmüş ve eserlerinde buna dikkat çekmiştir.

2.5. Ticaret

Ahmed Midhat'a göre ticaret, iç ve dış ticaret olmak üzere iki gruba ayrılır. Ahmed Midhat iç ve dış ticaret hakkında çeşitli eserlerinde bilgiler vermiş ve nasıl yapılması gerektiği üzerinde birtakım görüşler öne sürmüştür. Ticaret hayatında özel teşebbüs üzerinde ısrarla durmuş, bir toplumun gelişmesinde özel teşebbüsün önemine sık sık değinmiştir. Ticari konuları ele alırken ticarete zamana ve koşullara göre hareket etmenin önemine dikkat çekmiş, *Acaib-i Alem*'de Suphi ve Hicabi karakterleri üzerinde bunu ortaya koymuştur:

“ (...) Suphi ve Hicabi Beyler şehr-i mezkûrda^{††††} mukîm^{†††††} Tatarlar ile görüştükları gibi Kırım, Kazan, Ejderhan ve Orenburg taraflarından Tatar tacirleriyle dahi mülakat ederek bunların ahval-i umûmiyyelerine dair hayli malumat aldılar.

††† Hayfâ ki: Yazık ki.

†††† Fikr-i teyakkuz-i hâkîmânesiyle: Düşüncesiyle.

§§§ Memûrin: Memurlar.

**** Muattal: Atıl.

†††† Şehr-i Mezkur: Anılan bölgede, şehirde.

††††† Mûkim: Oturan, ikamet eden (kişi).

Ahali-i Müslime merkûmenin^{§§§§} san'at ve ticaret konusunda eski hal-i terakkilerini muhafaza edebilmiş olmalarına söz yok ise de bunların şu hâli, yani harekât ve servet-i ticâriyye ve mesai-i santkârâneleri^{*****} bir kasanın kendi derununda binlerce liralık serveti muhafaza etmesi veyahud sefinenin^{†††††} binlerce liralık malı nakleylemesi veya bir fabrikanın herhangi bir san'atı işlemesi gibi hemen bî-rûhane^{†††††} bir şey olup, terâkkiyat-ı fikriyye ve teceddüdât-ı asriyyeden^{§§§§§} bunlarda hiçbir eser görülmemiştir” (Ahmed Midhat, 1882:58-59).

Ahmed Midhat *Musullu Süleyman* adlı eserinde ticaret hayatını ele almıştır. Yine *Para* adlı hikâyesinde roman kahramanları aracılığıyla zengin olma yolunun memuriyette değil, ticarete olduğu düşüncesini vermeye çalışmıştır. Ticaret hayatında ilerleyebilmek için yasalara uygun ve dürüst olmanın önemini ortaya koyan yazar, *Esrar-ı Cinayet*'te ticari bir hilekârlık olayını ele almıştır.

Ahmed Midhat'ın iktisadi görüşlerini yansıtan *Ekonomi Politik* adlı eserinde iç ve dış ticaretin yabancıların elinde olduğunu, Osmanlı toplumunun ise “basit işler” ile uğraşmak durumunda bırakıldığını ortaya koyarak devleti uyarma gereği duymuştur. Ayrıca Osmanlı ekonomisinin Avrupa ile onun Osmanlı topraklarındaki yabancı azınlıklar tarafından suiistimal edildiğini görmüş, bu yüzden de sermayelerin birleştirilmesi ve yerli şirketlerin kurulması üzerinde ısrarla durmuştur. Avrupa'nın Osmanlı'yı “sömürüp” büyük zararlar yarattığını öne sürerek şöyle demiştir:

“ (...) Ticaret yönüne gelince, onda bütün bütün mahrumuz. Avrupa ekonomisi ve hukuk kitaplarında ‘dış ticaret’ denildiği zaman, ilk önce kendi tebaaları, kendi adamlarının dışarıya mal götürüp dışarıdan mal getirmeleri sureti anlaşılır. Bizde ise bütün ticari mevkiekimizi yabancılar istila etmiş olup dış ticaret değil, iç ticaretimizin bile hem de en önemli yönleri onların elindedir. Eski servetimizin bir çöküş sebebi de, bu yabancı mesai erbabı sayılır ise, çok mudur? Birçoklarının başlangıçtaki halleri herkese hala malumdur ki bir Avrupa serserisi oldukları halde İstanbul'a gelmişler iken bugün milyonlara malik varlık erbabındandırlar. Bu parayı dışarıdan buraya getirmediiler ya? İçeride bulup gasp ettiler (...)” (Ahmed Midhat, 2005:152).

Hüseyin Fellâh adlı romanında da İstanbul'daki birçok işyerinin yabancılar tarafından işletildiğine dikkat çekmiştir (Ülgen, 1994:135). Buradan hareketle Ahmed Midhat Batılı iktisadi düşünceleri ayrıntılarıyla değil, “milli bir bilinç” ile ele alarak eleştiri süzgecinden geçirmiş, ticari konulardaki birtakım sorunlara dikkat çekerek bunları okurlarıyla paylaşmıştır. Bunlara ek olarak Osmanlı'nın yer altı kaynaklarının da yabancılar tarafından işletilmesine karşı olan Ahmed Midhat, Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirebilmesi için ticaret ve sanayileşme yoluyla servet edinmesini, yabancılar verilen ticari imtiyazların doğru olmadığını belirtmiştir (Mardin, 1985:628). Serbest ticarete karşı çıkan Ahmed Midhat, dışarıdan hiç mal

§§§§ Merkûm: Adı geçen.

***** Mesai-i Santkârâne: Sanatçıya yakışır bir biçimde yapılan iş.

††††† Sefine: Gemi.

††††† Bi-rûhane: Ruhla ilgili, ruhsal.

§§§§§ Teceddüdât-ı asriyye: Çağdaş yenilik(ler).

alınmamasını değil, gümrük vergileri politikalarının Osmanlı lehine belirlenmesi gerektiği düşüncesine sahiptir.

Sonuç

Ahmed Midhat Efendi, Osmanlı yazın dünyasında “Hace-i Evvel”, “kırk beygir gücündeki yazı makinesi” gibi çeşitli lakaplarla anılmış çok üretken bir yazardır****. Daha önce de belirtildiği gibi köklü bir eğitim almamasına karşın sanattan edebiyata, siyasetten iktisada kadar hemen hemen her alanda kalem oynatmış; gazeteci, edebiyat yazarı, iktisat düşünürü olmak üzere çok yönlü bir birikim kazanmış bir şahsiyettir. Bu da karakterindeki çalışkanlığa ve yeteneklerine bağlanabilir. Muallim Naci’ye yazdığı bir mektupta: “Bir dakikam boş geçsin istemem. Çalışmayı ve onun mükâfatı olan kazancı pek severim (...) Yazıp çizip, basıp ciltleyip meydana koyduktan sonra hâsılatının iktifat***** ve sarf-ı işi gelir. İşte o zaman benim işim biter.” diyerek kişilik özelliğini özetlemiştir (Ahmed Midhat, 1883: 174).

Küçük yaştan beri çalışma hayatının içinde bulunması, çok çeşitli işlere girip çıkararak ekmeğini kazanması, Ahmed Midhat’ın hem yaşadığı toplumu daha iyi tanımasını sağlamış hem de ticaret ve ekonomiyle ilgili rasyonel deneyimler kazanmasına yardımcı olmuştur. Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve iktisadi kırılmaların yaşandığı bir döneme tanıklık eden Ahmed Midhat, bir aydın olarak toplumun içinde bulunduğu duruma karşı kendini sorumlu hissetmiş, her alanda ilerlemek ve gelişmek için edindiği bilgi ve tecrübeleri ortaya koyarak yol gösterici, bilgilendirici bir rol üstlenmiştir. Ekonomideki gelişmelerin toplumu ve bireyleri refaha ve huzura kavuşturacağını, ekonomik buhranların ise toplumda ve yönetimde karmaşa yaratacağını gören Ahmed Midhat, eserlerinin hemen hemen tamamının temelini “iktisat” üzerine kurmuştur. *Ekonomi Politik, Sevda-yı Sa’y ü Amel* gibi eserlerinde doğrudan iktisat düşüncelerini ortaya koymuş ve “himayeci” bir ekonomi anlayışını savunmuştur. Bunlara ilaveten, yazdığı güncel gazete yazılarında da “liberal” anlayışı savunanlar ile tartışmalara girerek himayeciliğin Osmanlı Devleti’nin çıkarlarına daha iyi hizmet edeceğini ve devletin geleceğini koruyacağını ifade etmiştir. Ahmed Midhat, tutarlı ve ölçülü bir modernist, makul bir gelenekçidir. Osmanlı toplumunun zamanla gelişip kuvvetleneceğine inancı tamdır. Düşüncelerinde “pragmatist” bir yaklaşım kendini göstermektedir. Osmanlı modernleşmesini kendine özgü bir düşünce yapısı içinde açıklamaya çalışmaktadır. Yani yaşadığı dönemi çok iyi bilen, devletin ve toplumun sorunlarını ve ihtiyaçlarını iyi analiz eden, bu nedenle de hiçbir düşünceyi doğrudan reddetmeyip iyi ve toplum menfaatine uygun olan taraflarını seçerek uygulamaya geçilebileceğini, bundan da kısa sürede olumlu ve faydalı sonuçlar alınabileceğini düşünmektedir.

Elliyeye yakın hikâye ve roman yazarı Ahmed Midhat Efendi, amacının bir edebiyat şaheseri yaratmak olmadığını, geniş halk kitlelerine okuma zevki aşılama, onları her konuda bilgilendirmek olduğunu kendisi bizzat ifade etmiştir. Bu nedenle roman ve hikâyelerinde olayların akışını keserek okura çok çeşitli bilgiler vermesi yadsınacak bir durum değildir. Hikâye ve romanlarında hiçbir şekilde konu sıkıntısı çekmeyen Ahmed Midhat, bir konuyla

**** Sanattan edebiyata, felsefeden iktisada değin hemen her türde yazı yazarı Ahmed Midhat’ın geniş ve kapsayıcı eserlerinin listesi Esen (2014:167-189)’da verilmiştir.

***** İktifat: Toplamak.

ilgili görüş ve düşüncelerini hem roman kahramanları aracılığıyla hem de doğrudan okura sunmuştur. Yazarın en önemli özelliği ise, bu eserlerinin çoğunda çalışma hayatı, çalışmanın birey ve topluma olan katkısı, Batılılaşmanın önemi, yanlış Batılılaşmanın insan ve toplum üzerinde yarattığı yıkıcı etkiler, Batı'nın değerleri ile Osmanlı değerlerinin karşılaştırılması gibi konulara ağırlık vermiştir. Bu eserlerinde doğrudan ya da dolaylı olarak Osmanlı toplumunu iktisadi konular üzerinde bilgilendirmeye ve düşündürmeye yöneltmiş, devletin, toplumun ve insanların kalkınma sürecinde yaptıkları yanlışları ve eksiklikleri göstererek bunların ortadan kaldırılmasıyla ilgili yapılması gerekenleri vermeye çalışmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, bir “öğretmen” gibi davrandığı düşünülse de, aslında bunu “didaktik” bir hava içinde değil de halkın içinde, “halktan biri” gibi ortaya koymuş ve “tatlı bir sohbet havası” içinde eritmiştir.

Kaynakça

- Ahmed Midhat [1299H.] (1882). *Acaib-i Alem*. İstanbul.
- Ahmed Midhat [1301H.] (1883). *Muhâberât ve Muhâverât (Muallim Naci ile)*. İstanbul.
- Ahmed Midhat [1308H.] (1891). *Müşahedat*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- Ahmed Midhat [1879] (2005). *İktisat Metinleri (Ekonomi Politik ve Hallü'l-Ukad)*. (Hazırlayanlar: E.Erbay ve A.Tutku). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Ahmed Midhat [1879] (2019). *Sevda-yı Sa'y ü Amel*. (Hazırlayan:H. Kartal). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Enginün, İ. (2014). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yeni Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Esen, N. (2014). *Hikâye Anlatan Adam: Ahmet Mithat*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Georgeon, F. (2006). *Sultan Abdülhamid*. (çev. A.Berktaş). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kılınçoğlu, D. T. (2017). “İktisadi Düşünce Tarihi Kaynağı Olarak Edebiyat: Geç Osmanlı İmparatorluğu'ndan Üç Örnek”. (Editörler: Ç.Boz, K.Öğüt ve A.D.Bozkurt). *İktisat ve Diğer Bilimler*. İstanbul. İletişim Yayınları, s.231-266.
- Mardin, Ş. (1985). “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.618-634.
- Okay, O. (2008). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tokgöz, A. İ. (2012). *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tüzer, İ. (2014). *Ahmet Mithat Anlatılarında Kimlik İnşası ve Modernizm*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Uğurcan, S. (1987). “Ahmed Midhat Efendi'nin Hatıratı ile Romanları Arasındaki Münasebet”. *Türklük Araştırmaları Dergisi*. (2), ss.184-199.
- Ülgen, E. (1994). *Ahmet Mithat Efendi'de Çalışma Fikri*. İstanbul: Ahilik Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Yazgıç, K. (1940). *Ahmed Midhat Efendi, Hayatı ve Hatıraları*. İstanbul: Tan Matbaası.